

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ОБОВ'ЯЗКОВОГО ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРТИЗИ В КОНТЕКСТІ РЕФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ

В. В. Курдюков,
адвокат, кандидат
юридичних наук, проректор
Академії адвокатури України

Реформування правової системи України останнім часом стало невід'ємною частиною її поступу, адже всередині держави вже відбулися істотні зміни в політичній, економічній та соціальній сферах. Оскільки Україна обрала цей шлях розвитку суверенної, шанованої держави, права людини, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в нашій державі найвищою соціальною цінністю. Більше того, вони визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка несе відповідальність перед суспільством, та являють собою головний її обов'язок [1, 4]. Саме ці положення, закріплені в нашій Конституції як важливі принципи ставлення держави до прав людини, дають нам можливість твердити, що у нас існує пріоритет прав людини. Велика кількість угод та конвенцій, законодавчо ратифікованих Україною, є підтвердженням прагнення держави рухатися саме таким шляхом.

Реформування кримінального судочинства являє собою один з пріоритетних напрямів розвитку будь-якої правової держави, оскільки саме в ньому відображено ставлення держави до прав та свобод людини [2]. Очевидно, що складні умови, в яких Україна почала розбудову правової держави, позначилися на її перебігу. Проте той значний спадок, який залишився від елементів правової системи минулих часів, дає нам змогу та певну перевагу в реформуванні нашого кримінального судочинства. Особливо тепер, коли Україну цілковито охопив правореформаторський процес.

На шляху просування до об'єктивного судочинства питання реформування кримінального процесу потребують дедалі прискіпливішої уваги. Невдовзі набуде чинності новий Кримінальний процесуальний кодекс України, який докорінно змінить усталену систему правовідносин у цій сфері [3].

Перед судочинством у кримінальному провадженні з новим наповненням постануть такі завдання, як захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду, з тим щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

Отже, тепер кримінальне провадження покликане гарантувати всім його учасникам створення таких умов, які б сприяли повній і безперешкодній реалізації законних прав, обов'язків та інтересів.

Важливим аспектом оновленого кримінального провадження є втілення нових загальних засад кримінального провадження, де серед інших провідне місце посідають конституційні принципи верховенства права, презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини. Слід наголосити, що український законодавець, використавши важливі

Проаналізовано сучасний стан кримінального процесу України в контексті обов'язкового призначення судових експертиз. Наводяться зауваження щодо захисту прав і свобод громадян. Автор пропонує такі новели кримінального провадження: а) єдиний критерій обов'язкового призначення експертизи — життєдіяльність людини; б) введення в дію нової обов'язкової експертизи — судово-психологічної; в) розширення кола осіб щодо яких має обов'язково проводитись експертиза — свідок, потерпілий.

Ключові слова: права людини, доказування, судова експертиза, експерт, спеціальні знання, судово-психологічна експертиза, обов'язкова експертиза

відкриття світової правової науки, створив ґрунтовний фундамент, щоб у нашій державі було можливим здійснення повноцінного правосуддя, зменшилася кількість проблемних питань, зокрема безкінечних колізій, білих плям та прогалін.

Однією з важливих складових вдосконалення кримінального судочинства України є використання спеціальних знань — знань, які виходять за межі звичних, побутових, які одержані в результаті фахової освіти та/або практичної діяльності у будь-якій галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, що використовуються визначеними законом учасниками процесу в межах наданих кожному з них повноважень для вирішення за певною процедурою процесуальних завдань [4, 22].

Взявши за основу аксіому, що доказування спрямоване на встановлення певних фактів минулого, відомості про які надходять слідству чи захисту у вигляді інформації будь-якої форми, що потребує спеціального виявлення, дослідження, фіксації, тлумачення, то встановлення таких фактичних даних є неможливим без використання спеціальних знань у вигляді наукових досліджень. Неможливо й дати виключний перелік всіх галузей науки, які можуть бути використані. Але та обставина, що злочин може мати місце в будь-яких умовах та може зачепити різні суспільні відносини, зумовлює використання таких знань.

Основною та найважливішою формою використання та застосування спеціальних знань у судочинстві є судова експертиза [5]. Статтею 1 Закону України «Про судову експертизу» встановлено, що судова експертиза — це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового та судового слідства. Іншими словами, судова експертиза трансформує інформацію у більш придатну для сторін кримінального провадження форму [6]. Крім того, потреба у необхідності експертизи виникає і завдяки ефективності цього засобу доказування [7, 343; 8, 188].

Судова експертиза за своїми ознаками відповідає ознакам доказу, адже містить ту єдність фактичних даних та джерел, де знаходяться ці фактичні дані. А як важливий засіб пізнання, судова експертиза виступає одним із аргументів, який є складовою частиною етапу опосередкованого пізнання у кримінальному провадженні та сприяє принципу забезпечення доведеності вини. Стаття 84 нового КПК України виділяє перелік процесуальних джерел, де окремо зазначено про судову експертизу як доказ у вигляді висновку експерта.

Проблеми призначення та проведення судових експертиз і використання їх результатів займають важливе місце в комплексі питань, по-

в'язаних із розслідуванням злочинів. Питання обов'язкового призначення експертизи починало набувати актуальності дуже давно. Статистичні дані показують, що майже при кожному розслідуванні злочину використовуються судові експертизи, оскільки на певних етапах кримінального процесу може виникнути необхідність у констатації, оцінці та поясненні існуючих обставин чи особливостей з боку носія спеціальних знань — експерта.

Однак своєрідність судової експертизи як джерела доказів, що оперує науковими категоріями та є результатом проведення спеціальних досліджень, які виходять за межі наших повсякденних знань, не робить її привілейованим доказом. Слідча та судова практика знала багато випадків, коли критична оцінка у висновку експерта з урахуванням інших зібраних доказів давала змогу виявити допущені помилки і в результаті успішно завершити розслідування.

Висновок судової експертизи є одним із джерел доказів, а фактичні дані, взяті з нього, підлягають дослідженню так само, як і решта здобутих іншим шляхом доказів. Проте судова експертиза вирізняється своїм високим науковим авторитетом завдяки тому, що на сучасному етапі розвитку права та методології доказування допускаються лише логічні та обґрунтовані докази.

Слід зазначити, що авторитетність та ефективність судової експертизи зводяться до мінімуму, якщо ми виключимо одну особливість — *контекст обов'язковості*. Аналізуючи новий Кодекс натрапляємо на неузгодженості його норм щодо експертизи. В першу чергу — це обмеженість переліку випадків обов'язкового звернення до експерта для проведення експертизи. З огляду на таку значну кількість принципів про пріоритет прав людини, цей перелік вбачається дійсно замалим. Складається враження, що при написанні ст. 242 КПК України було знехтувано *критерій* призначення експертизи. Стаття містить тільки емпіричний перелік таких випадків. Законодавець зарахував до них лише ті, що перешкоджають здійсненню кримінального провадження і вимагають визначення особливостей життєдіяльності людини та станів людського організму, для чого буде потрібно залучити спеціалістів у галузі медицини або психіатрії. Визнавши, що головним об'єктом буде людина, законодавець визначив, що такі дослідження повинні проводитись обов'язково лише в зазначених випадках. Тоді цілком логічно виникає запитання: чому за такої кількості правових засад, принципів поваги до людини, підписаних міжнародних документів та, з огляду на презумпцію невинуватості, кримінальне процесуальне законодавство встановлює лише обмежений перелік обов'язкових експертних досліджень людини?

Докладне знайомство з нормативним забезпеченням обов'язкових експертиз у минулі часи, його теперішній стан та перспективи змін у зв'язку з набранням чинності новим КПК дають змогу зробити висновок, що його недосконалість є результатом не реалізації особливостей національної правової системи, а слабкості теоретичних та методичних розробок у цій сфері, що призвело до недостатньо аргументованого законодавчого вирішення цієї проблеми. Їх усунення потребує системного підходу та має здійснюватися з урахуванням ідей конституціоналізму, доктрин вітчизняного та міжнародного права, світових надбань юридичної науки.

Почати треба з визначення критерію обов'язкового звернення до експерта для проведення експертизи. В більшості випадків критерієм є неможливість вирішення певного питання за допомогою інших джерел доказів. Не безпідставно вважаються складними та знаходять своє вираження у законотвірчих помилках питання з галузі медицини, психіатрії та психології. Спираючись на статистику призначень експертиз, можемо виділити один дуже чіткий критерій – *це життєдіяльність людини*. Саме застосування критерію обов'язкового звернення до експерта дає можливість всебічно та у повному обсязі дослідити людину. А повне дослідження людини при розслідуванні злочинів є головною умовою з'ясування істини у справі, що і є завданням судочинства.

Стверджуючи про необхідність всебічного дослідження людини при здійсненні правосуддя, слід врахувати сучасні надбання психологічної науки [9, 233]. Аналізуючи сьогоднішній стан використання спеціальних психологічних знань, маємо всі підстави стверджувати, що обсяг їх застосування вельми незначний. Будь-яке розслідування злочину у слідчій практиці відбувається у вигляді взаємодії та спілкування між людьми, що, в свою чергу, вимагає розуміння певних психологічних особливостей сторін провадження. Визначення особливостей, які знаходяться у межах психічної норми людини, можливе лише за умови залучення професійного психолога. У процесі дослідження цих особливостей може бути розроблено ряд окремих рекомендацій як для практики кримінального провадження, так і у формі методичних рекомендацій щодо засобів дослідження, навіть для профілактичного попередження злочинів.

Психічна діяльність людини є відображенням об'єктивної дійсності як такої. Але через різні причини та умови (об'єктивні і суб'єктивні) цей процес може мати певні відхилення. Дані про психічні особливості або про емоційний стан будь-кого з учасників кримінального провадження, які мають доказову інформацію, що можуть

бути з'ясовані лише за допомогою психолога, згодом можуть відіграти важливу роль при формуванні системи доказів. Таким чином, до сфери використання спеціальних психологічних знань можуть бути віднесені питання про діяльність осіб, індивідуально-психологічні властивості яких не виходять за межі норми (особливості сприйняття певних явищ за певних умов, адекватне оцінювання їх, реагування в певних ситуаціях, особливості перебігу таких процесів та інше).

Водночас може постати гостра проблема ефективності за належного процесуального застосування таких знань. Єдиною найефективнішою формою застосування та використання спеціальних психологічних знань є судово експертиза, якій закон надає статус засобу доказування. А застосування контексту обов'язковості при зверненні до експерта для проведення судово-психологічної експертизи зробить це використання ще ефективнішим та дасть змогу стверджувати, що при розслідуванні злочину всі можливі дані були встановлені, а людина та її життєдіяльність були досліджені.

Судово-психологічна експертиза у кримінальному провадженні може виступити як ефективний, а в деяких випадках, як єдиний засіб встановлення певних обставин справи. За допомогою обов'язкової судово-психологічної експертизи можна отримати необхідну інформацію, яка допоможе сформувати досконалу систему доказів при обвинуваченні або при захисті.

Тим часом, обов'язкова судово-психологічна експертиза має виключно принципове значення при вирішенні такого питання, зокрема, як визначення стану фізіологічного афекту. Стан, за якого інтенсивна емоція протягом короткого проміжку часу стає домінуючою, значно знижуючи здатність людини усвідомлювати свої дії та керувати ними, майже повністю втрачається функція самоконтролю, звужується до мінімуму механізм керування. А якщо такий стан був викликаний діями потерпілого (систематичне знущання, тяжкі образи тощо), це, в свою чергу, може взагалі змінити кваліфікацію злочину та поставити під сумнів винність особи в його вчиненні. Стан фізіологічного афекту може бути встановлений лише професійними психологами (експертами), а отже, маємо достатньо підстав вважати необхідним доповнення ст. 242 КПК України відповідним положенням про судово-психологічну експертизу як обов'язкову.

Однією із найважливіших умов поліпшення загального становища захисту прав людини у системі правосуддя нашої країни, новою складовою нинішнього етапу удосконалення кримінального судочинства з метою приведення його до цивілізованого стану, є введення в дію новели про обов'язкове проведення судово-психологічної

експертизи свідка та потерпілого. Ще у Кримінально-процесуальному кодексі РРФСР було встановлено, що експертиза призначається обов'язково в тих випадках, коли необхідно з'ясувати психічний чи фізичний стан свідка чи потерпілого, у випадках, коли існують сумніви, чи могли вони правильно сприймати обставини, які мають значення для справи, та давати про них показання. Ці особи при розслідуванні злочину відіграють визначальну роль. Встановлення індивідуально-психологічних особливостей, рівня психічного та інтелектуального розвитку, емоційно-вольових властивостей, певних психічних якостей дадуть змогу визначити вплив цих факторів на поведінку зазначених сторін кримінального провадження у певних умовах (мова йде про наявність відхилень, які враховуються при адекватному усвідомленні особою своїх дій). Сюди треба віднести дослідження мотивацій, складових психологічних мотивів, які спонукали особу до певної діяльності. При здійсненні провадження повинні бути дані чіткі відповіді на питання про характер, ступінь, особливості таких відхилень у особи, яка дає показання.

Таким чином, враховуючи викладене, маємо змогу визначити загальну проблему, а радше –

комплекс питань, які обов'язково та якомога скоріше повинні бути вирішені, що стане етапом закладення нових підвалин у процесі удосконалення нового кримінального процесуального законодавства України. По-перше, слід виділити єдиний критерій обов'язкового звернення до експерта для проведення експертизи – *життєдіяльність людини*, тобто експертиза повинна проводитись у кримінальному провадженні обов'язково, оскільки при цьому фігурує людина з її правами та свободами. По-друге, необхідно доповнити перелік випадків обов'язкового звернення до експерта для проведення експертизи положенням щодо судово-психологічної експертизи для повного та всебічного дослідження людини. По-третє, треба розширити коло осіб, щодо яких є обов'язковим звернення до експерта для проведення судово-психологічної експертизи – свідка та потерпілого.

Отже, в умовах сучасного швидкого темпу реформування нашої правової системи, демократизації всіх сторін життя суспільства, маємо змогу та історичну нагоду повернути вектор правової реформи в бік якісного вирішення проблем удосконалення нашого кримінального процесуального законодавства.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Гончаренко В. И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве (Методологические вопросы) / В. И. Гончаренко. – К. : Вища школа, 1980. – 160 с.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651a-17>
4. Гончаренко В. Г., Курдюков В. В., Легких К. В. Спеціальні знання: генезис, предмет, рівні, форми використання в доказуванні // Вісник Академії адвокатури України. – 2007. – Вип. № 2(9). – С. 22-34.
5. Експертизи у судовій практиці / за заг. ред. В. Г. Гончаренка – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 400 с.
6. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз. Затверджено наказом Міністерства юстиції України № 53/5 від 8 жовтня 1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0705-98>
7. Криміналістика. Академічний курс : підруч. / Т. В. Варфоломєєва, В. Г. Гончаренко, В. І. Бояров [та ін.]. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 504 с.
8. Курдюков В. В. Теоретичні засади та критерії обов'язкового призначення судових експертиз в кримінальному процесі України / В. В. Курдюков : дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2009. – 212 с.
9. Гончаренко В. Г. Лекції з судової психології, читані в Академії адвокатури України / В. Г. Гончаренко. – К. : Академія адвокатури України, 2008. – 280 с.

Курдюков В. В. Некоторые вопросы обязательного проведения экспертизы в контексте реформирования уголовного судопроизводства Украины

Проанализировано нынешнее состояние уголовного процесса Украины в контексте обязательного назначения судебных экспертиз. Приводятся замечания касательно защиты прав и свобод граждан. Автор предлагает следующие новеллы уголовного производства: а) единый критерий обязательного назначения экспертизы – жизнедеятельность человека; б) введение в действие новой обязательной экспертизы – судебно-психологической; в) расширение круга лиц, подлежащих обязательному прохождению экспертизы, – свидетель, потерпевший.

Ключевые слова: права человека, доказывание, судебная экспертиза, эксперт, специальные знания, судебно-психологическая экспертиза, обязательная экспертиза

Kurdyukov Vsevolod. Some issues of mandatory assigning of expert examination in a context of the reform of criminal justice of Ukraine

The peculiarities of legislative, especially problems of mandatory assigning of expert examination, are analyzed. Going to make our country as a state of high level of protection of human rights, the state which is trying to follow principles of the rule of law, really needs to elaborate and enable new aspects of expert examination – a mandatory assigning of psychology expert examination for witness, victim etc. Ideas enable to be used in the process of making qualified the criminal legislation and law system of criminal procedure law.

Key words: human rights, evidence, judicial expertise, expert, expertise, forensic psychiatric examination, mandatory assigning of expert examination